

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Георгій ПАПАКІН

**ДОНБАС
НА «ЧОРНІЙ ДОЩІ»:
1932–1933**

Київ 2014

УДК 94(477.62)"1932/1933"

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України,
Вченою радою Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*

Папакін Г.В.

Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. Науково-популярний нарис. — К., 2014. — 44 с.

У брошурі висвітлені питання запровадження у Донецькому басейні репресивного антиселянського режиму «чорної дошки» в період Голодомору-Геноциду 1932–1933 років в Україні. Розкриті особливості запровадження таких санкцій проти місцевого селянського населення, створення умов, несумісних з життям, масштаби, конкретні адреси застосування репресій. Показані наслідки господарювання комуністично-радянського режиму в донецькому селі на початку 1930-х років.

Для всіх, хто цікавиться історичним минулим України та Донецького басейну.

ПАПАКІН Георгій Володимирович — в. о. директора
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
докт. іст. наук, ст. наук. співробітник

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7454-9

© Інститут історії України НАН України, 2014

© Г. Папакін, 2014

Зміст

Вступ	5
Що таке радянська «чорна дошка»	8
Складові режиму «чорної дошки»	14
Застосування режиму «чорної дошки» на Донбасі	23
Всеукраїнська «Чорна дошка»	28
Обласна і районні «чорні дошки» Донбасу	30
Висновки	38
Література та джерела	40
Перелік населених пунктів та господарств Донбасу, занесених на «чорну дошку» 1932–1933 років	41

Вступ

Словосполучення «Донбас» і «чорна дошка» на сьогодні викликає певне нерозуміння. Адже цей край відомий своїм промисловим потенціалом, насамперед вугільними шахтами і великими металургійними підприємствами, проте не сільськогосподарським виробництвом. Натомість «чорна дошка» — це комуністично-радянський режим колективних репресій саме проти селян в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Подеколи можна почути й вислови, що на Донбасі як в промисловому районі СРСР Голодомору не було, отже, нема підстав говорити і про донецькі «чорні дошки».

Але на початку сталінської індустріалізації наприкінці 1920-х — у 1930-х роках ситуація в краї була іншою. Сільське господарство (до 1930 р. — майже виключно одноосібне, після того — переважно колгоспне) відіграло значну роль в економіці Донбасу. Так, станом на травень 1932 р. тут було 1009 колгоспів, у т. ч. 62 комуни, 930 артілей, 17 товариств зі спільного обробітку землі; у сільськогосподарському користуванні знаходилося 1340,9 тис. га орної землі, з яких колгоспам належало 1251,5 (93,3%). На ній працювали 120383 господарства (без так званих «куркульських»), з яких усього було 108995 (90,5%).

Більш того, партійно-радянська верхівка СРСР наполягала на збільшенні сільськогосподарського потенціалу краю, мріючи про зняття регіону з централізованого продовольчого постачання. Саме таке завдання ставилося у виступі секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича на III Всеукраїнській партконференції в липні 1932 р.: «Особливе місце має посісти в розвитку сільського господарства України Донбас. Його зовсім даремно не беруть серйозно як сільськогосподарський район. У Донбасі треба всіма заходами розгорнути, поруч з зерном, городні культури, приміські, а потім і садові господарства навколо шахт, навколо підприємств. Донбас може й повинен забезпечити себе городиною, садовою і всіма іншими харчовими культурами».

Під Донбасом у цій брошурі розуміється територія сучасних Донецької та Луганської областей. Проте у 1932–1933 роках картина адміністративно-територіального устрою регіону виглядала інакше. До літа 1932 р. існувала так звана двоступенева система адміністративної системи (округа та район). На сучасній території Донбасу та прилеглих землях існували Артемівська округа з Артемівським, Гришинським, Єнакіївським, Залізнянським, Костянтинівським, Краматорським, Лиманським, Лисичанським, Новоекономіцьким, Олександрівським, Петровським, Попаснянським, Слов'янським районами; Луганська округа з Алчевським, Дмитрівським, Кадіївським, Кам'янобрідським, Краснолуцьким, Новосвітлівським, Петропавлівським, Ровеньківським, Слов'яносербським, Сорокинським, Станично-Луганським, Успенським районами; Маріупольська округа з Андріївським, Бердянським, Берестівським, Люксембурзьким, Мангуським, Микільським, Новомиколаївським, Сартанським, Старокаранським, Старокерменчицьким, Стрітенським, Царевоколястинінським, Первомайським районами; Сталінська округа з Авдіївським, Амвросіївським, Андріївським, Великоянисольським, Дмитрівським, Мар'ївським, Павлівським, Селидівським, Стельським (Старобешевським), Чистяківським районами; Старобільська округа з Біловодським, Білокуракинським, Білолуцьким, Марківським, Міловським, Містянським, Новоайдарським, Новоастраханським, Олександрівським, Осиківським, Старобільським районами. Донецьку область було створено 2 липня 1932 р. у складі територій Артемівської, Ворошилівської, Горлівської, Кадіївської, Костянтинівської, Краматорської, Краснолуцької, Луганської, Макіївської, Маріупольської, Риківської, Сталінської міських рад, Гришинського, Лисичанського, Ровеньківського, Сорокинського та Чистяківського районів колишнього республіканського підпорядкування. Зі складу Харківської області до неї було передано 13 районів: Біловодський, Білолуцький, Верхньотепловський, Лиманський, Марковський, Меловський, Новоайдарський, Новопсковський, Рубіжанський, Сватовський, Слов'янський, Старобільський і Троїцький (Покровський). Ще п'ять районів відійшло від Дніпропетровської: Великоянисольський, Волноваський, Старокаранський, Старокерменчицький та Старомиколаївський (Володарський). Таким чи-

ном, Донецьку область у 1932–1933 роках складала територія 12 міськрад і 23 райони. За два тижні після створення адміністративний центр області було перенесено з Артемівська до м. Сталіне (колишня Юзівка, нинішній Донецьк). Лише згодом (1938) на цій території було сформовано ще одну область — Луганську.

Адміністративні одиниці під управлінням міськрад утворювалися в місцевостях Донбасу з розвинутою промисловою інфраструктурою, а райони з відповідними органами влади — там, де в економічному балансі переважало сільське господарство. Проте як такий аграрний сектор був присутній без винятку по всьому Донбасу. Проти його трудівників, переважно колгоспних селян та залишків одноосібників — і було спрямовано вістря репресивного режиму «чорної дошки».

Що таке радянська «чорна дошка»?

Репресивні заходи проти тих, хто намагався чинити, потенційно міг чинити опір, або навіть просто не схвалював політику єдиної правлячої компартії, були невід'ємною складовою комуністично-радянського авторитарного режиму, встановленого російськими більшовиками у листопаді 1917 р. Особливо жорстокими вони були під час так званих «громадянської війни» і політики «воєнного комунізму» (1918–1921). Саме тоді були широко застосовані політичні (позбавлення «експлуататорських класів» громадянських прав та свобод, масові страти, система колективної відповідальності — заручництва, в'язниці й концтабори для представників ворожих класів і тих, хто думав інакше та ін.), економічні (реквізиції, конфіскації, обмеження торгівлі, практична ліквідація грошового обігу, контрольований розподіл продуктів, примусове оподаткування тощо) форми таких репресій.

Своє місце серед адміністративно-економічних засобів репресій щодо найбільшого і практично позбавленого всіх прав класу радянського суспільства — селянства — посів режим «чорної дошки». Основною метою застосування такого виду насильства стало розшарування сільського населення не стільки за власницькою ознакою (заможністю, кількістю землі, застосуванням найманої праці, рівнем товарності господарства) — на бідняків, середняків та «куркулів». Таку мету було поставлено під час «колективізації сільського господарства» 1930 р. 1932–1933 років ішлося вже про репресії щодо селянства за адміністративною, економіко-географічною, національною ознаками тощо. Вводилася система колективної відповідальності сусідів за «провину» одного з них перед радянською державою. Іншими словами, всі мешканці села (хутора), території сільради, району, тобто достатньо чисельна сільська громада, колективно відповідали за виконання накладених місцевою та центральною владою натуральних і грошових податків, платежів, зборів кожним з її членів окремо й усієї громади разом. Наступним завданням стала безкомпромісна боротьба з усім класом сільських

виробників, залякування мешканців села, перетворення їх на слухняне стадо, повністю залежне від комуністично-радянської влади.

Треба зазначити, що «чорні дошки», «чорні списки», як і більшість форм репресій проти класів та станових груп, усього населення, не були винаходом більшовиків. «Чорні списки» згадуються у спогадах, літературних творах як реалії російського життя ХІХ та початку ХХ ст.; пов'язувалися з навчанням у середніх та вищих навчальних закладах, проходженням служби. Зафіксована їх належність до засобів морального засудження за певні провини (недбальство, запізнення, погана дисципліна тощо). Звичайно ж, при цьому вони не несли реальної фізичної загрози для життя. Трагічного змісту в ХІХ ст. набули інші «чорні прапори» — символи чуми та холери, які вивішувалися у населених пунктах, що перебували на карантині, або населення яких вимирило внаслідок смертельних пошестей.

Після 1917 р. усьому радянському суспільству було нав'язано примітивну дуалістичну схему мислення (свій-чужий, ворог-товариш, або за популярним більшовицьким лозунгом біблійного походження: «Хто не з нами, той проти нас»). Унаслідок цього сільські громади, колективи підприємств, установ поділялися на сумлінних працівників, яких заносили на Червону дошку пошани, та «саботажників», котрі потрапляли на Чорну дошку ганьби.

За радянських часів «чорна дошка» разом з «червоною» як ідеологічний інститут комуністично-радянської влади пройшли тривалий шлях від народження в 1917–1921 роках фактично до останнього подиху СРСР. Виділялися найкращі особи, колективи, осередки, підприємства, установи, яких уміщували на «червоній дошці». Це могли бути реальні «дошки пошани» з портретами, перехідні «червоні прапори», списки передовиків, що оприлюднювалися у ЗМІ. Навколо них створювалася позитивна громадська думка. Вони отримували відповідні відзнаки, моральну чи матеріальну винагороду.

Тих, хто на думку парторганів погано працював, тобто порушував казармену дисципліну, «саботував», не виконуючи доведених з гори планів та норм виробітку, або в якийсь інший спосіб «лляв воду на млин класового ворога», натомість заносили на ганебну

«чорну дошку». Вона теж могла мати вигляд реальної дошки з переліком чи портретами «відстаючих», «ганебних прапорів», або «чорних списків», що друкувалися в газетах. Навколо них створювали негативну громадську думку, таврували, ганьбили. До них так само застосовували моральні, адміністративні та матеріальні каральні санкції.

Одним з перших терміни «червона» та «чорна» дошки в окресленому вище сенсі на території України вжив у березні 1920 р. Й. Сталін, тоді ще не всесильний генсек, а член політбюро ЦК РКП(б), нарком у справах національностей РСФРР. Причому в його виступі прозвучав приклад саме Донбасу. В доповіді від імені московського ЦК на IV конференції КП(б)У в Харкові про економічну політику комуністичної партії він привернув особливу увагу до проблем примусової мотивації праці у промисловості, запровадженні її мілітаризації. Подібно до військових нагород Сталін пропонував запровадити відзнаки для робітників: «Треба нагороджувати одні групи перед іншими, видавати червоні ордени праці, щоб знали всі, що ми так само цінуємо працю, як і військові операції». З іншого боку, представник російського ЦК говорив і про заходи примушення до праці: «...робітники, селяни і напівселяни, наприклад у Донецькому басейні там доведеться застосувати заходи мобілізації вуглекопів, які приховуються в селі, витягнути їх на світ Божий і примусити працювати, бо є в нас такі товариші, чимало таких робітників, котрі приховуються і яких треба тягнути за волосся. Для таких знадобиться *чорна дошка* [курсив мій. — Г. П.], а для тих, котрі самі йдуть на роботу і готові віддати все своє життя, для тих червона дошка відзнаки, щоб відзначити тих, хто віддає своє життя, перед тими, котрі ховаються від роботи».

Згодом значення занесення на «чорну дошку» тих або інших підприємств, установ, окремих працівників дещо втратило таку каральну гостроту, стало здебільшого знаряддям морального осуду. Там проводилися додаткові пропагандистські та політико-організаційні заходи, «зміцнювалося» виробничне та партійне керівництво. Звичайно ж, списки таких об'єктів широко оприлюднювалися в пресі, оголошувалися по радіо.

Подібно до того, як у радянському господарстві 1920-х років склалися «ножиці цін» (промислові товари продавалися надто дорого, а продукція сільського господарства, навпаки, дуже дешево), існували такі «ножиці» і в репресивних заходах. Робітники («пролетаріат» за більшовицькою термінологією) як нібито правлячий клас комуністично-радянського режиму позірно не піддавався репресіям. Натомість одноосібне селянство, останні приватні власники в СРСР, і загалом усі селяни як відживаючий клас відчували на собі весь тягар відповідних примусових заходів.

На селі такі ганебні «чорні списки», крім звичайних ідеологічно-моральних ознак, набули реального репресивного змісту. Під час збирання продрозкладки у 1919–1921 роках українські села, мешканці яких не погоджувалися віддавати свій урожай задарма радянським продовольчим загонам, оголошувалися «чорнопрапорними». Там уводилася система колективної відповідальності: за невиконання приписів правлячої партії виселяли мешканців, позбавляли їх рухомого та нерухомого майна, розстрілювали заручників.

Різницю між міськими та сільськими «чорними дошками» демонструє ситуація, що склалася навесні 1930 р. в Маріуполі. За свідченням уповноваженого ЦК КП(б)У з хлібозаготівель І. Кулика, тамтешні заводи ім. Ілліча за невиконання промфінплану було занесено на «чорну дошку» із зобов'язанням наздогнати недовиконання. Тому не виявилось «зайвих» робітників, котрих можна було б звідти взяти як чергових «тисячників» на організацію засівкампанії на селі, де б вони, своєю чергою, запроваджували «чорні дошки» для селян-«саботажників».

Об'єктивну картину запровадження впродовж 1932–1933 років режиму «чорної дошки» можна з'ясувати лише за архівними джерелами, оскільки сама тема є недостатньо висвітленою в сучасних історичних дослідженнях. Підставою для її розкриття стали відомості, виявлені державними архівами Донецької та Луганської областей у своїх фондах та матеріалах тогочасної преси; документи центральних державних архівів України; опубліковані в документальних збірках; а також оприлюднені документи інших архівів України та Російської Федерації.

У процесі дослідження впливли неочікувані, жорстокі й трагічні реалії застосування режиму «чорної дошки» в Україні та інших регіонах тодішнього СРСР. Стало зрозумілішим подвійне значення терміну «чорна дошка». По-перше, це був звичайний засіб морального підстьобування тих, хто пас задніх у виконанні виробничих планів та дотримання дисципліни. Він пов'язувався зі створенням негативної думки навколо осіб та об'єктів, занесених на неї, запровадженням певних обмежень матеріального чи побутового значення, але фактично не мав трагічного змісту, не був напругою пов'язаний із репресіями. Другого, жахливого, значення термін «чорна дошка» набув саме 1932–1933 років, адже пов'язувався із застосуванням адміністративних, судових репресій, штрафних санкцій, каральних акцій, виселень та депортацій тощо. До таких заходів удався комуністично-радянський режим для остаточно приборкання українського вільного селянина, запровадження системи новітнього колгоспного кріпацтва, позбавлення його будь-якої власності, перетворення на найманого працівника, якому взагалі можна було не платити грошей. Водночас виконувалося політико-ідеологічне завдання: розрушити традиційний селянський світ, сформований упродовж століть сільський менталітет, усі суспільно-моральні та ідеологічні засади, які раніше дозволяли мешканцям українського села спільно виходити з несприятливих ситуацій, долати життєві випробування. До них відносилися дотримання християнських заповідей, моральних зобов'язань перед родичами, свояками, сусідами. В Україні репресивний режим «чорної дошки» додатково мав за мету ще й таке: ліквідувати селянство як носія української мови, традицій, національної свідомості, замінити її випадковими переселенцями, які повністю перебували на пайковому утриманні комуністично-радянської влади.

Є всі підстави вважати також, що на українських селах та колгоспах, що потрапили на «чорну дошку» впродовж 1932 р., випробувалися ті методи колективних репресій, яких уже з січня 1933 р. було поширено по всій УСРР, а згодом — на більшості інших регіонів СРСР — від Білорусі до Далекого Сходу. Але від російських українські «чорні дошки» відрізнялися масштабами (на сьогодні відомо принаймні про більш як 1200 таких об'єктів на

території тогочасної УСРР), особливою жорстокістю проведення репресій, жахливими наслідками. Зокрема, на сучасну територію Донбасу припадає майже 100 об'єктів застосування «чорної дошки» (від районів до сіл, бригад, МТС тощо), але це число далеко не остаточне.

Відомо, що в Україні по селах, занесених на «чорну дошку» в листопаді 1932 — січні 1933 років, у середньому вимерло до половини мешканців, а деякі з таких населених пунктів просто зникли з карти України.

Складові режиму «чорної дошки» на Донбасі

Арсенал репресивно-каральних заходів, розроблений і апробований комуністично-радянською владою у ході антиселянської антиукраїнської боротьби, був багатющим, передбачав різноманітні форми тиску на селян. Насамперед, це було судове переслідування «саботажників», «ворогів народу та їхніх посіпак», виселення в позасудовому порядку, конфіскація рухомого та нерухомого майна, позбавлення посад та звань, виключення з партії, профспілок, споживчих кооперативів тощо. До них додавалися розпуск «небільшовицьких» колгоспів, депортації за затвердженими компартійними органами списками, фінансовий, у тому числі податковий тиск. Усі такі заходи можна розділити на дві великі групи, одна з яких передбачала індивідуальну відповідальність, інша — колективну.

Нас цікавлять методи, максимально наближені до колективного покарання, що їх було вжито задля створення в конкретному селі умов, несумісних із життям. Як відомо, це є головною кваліфікаційною ознакою геноциду — злочину проти людяності.

Система заходів з «адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавців хліба» (як її визначив у березні 1932 р. однією зі своїх постанов Херсонський обком партії) продовжувала вдосконалюватися у процесі її запровадження. Першим з таких засобів тиску можна назвати заборону торгівлі продуктами сільського господарства.

Другу половину 1932 р. було оголошено найбільш відповідальною у збиранні врожаю. ЦК ВКП(б) повідомив свій республіканський загін про незадоволення темпами хлібозаготівель в УСРР. Виснажені попереднім голодуванням селяни просто не могли нормально працювати та не бажали віддавати все зібране збіжжя комуністично-радянській державі. Так виник привід для застосування різноманітних репресивних заходів до таких «нездавців». Першою стала повна заборона торгівлі хлібом, припинення видавання його як авансування праці в колгоспах, у громадське харчування тощо. Іншими словами, українського селянина (однаково колгоспника чи одноосібника) було позбавлено права на розпоряд-

ження власним урожаєм. Кожну зібрану ним зернину було оголошено державною власністю, стратегічним запасом, що мав бути зданим державі в повному обсязі. Тому і придбати собі продукти харчування, навіть маючи гроші, він не міг.

Не має вводити в оману видані у травні 1932 р. союзні партійно-урядові постанови про дозвіл на торгівлю хлібом та м'ясо-продуктами, оголошені деякими істориками «неонепом». Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «О плане хлебозаготовок из урожая 1932 г. и развертывание колхозной торговли хлебом» від 6 травня та «О плане скотозаготовок и о мясной торговле колхозников и единоличных трудящихся крестьян» від 10 травня суто формально проголошували можливість «безперешкодного продажу надлишків свого хлібу на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у власних колгоспних крамницях». Але таке ставало можливим тільки після закінчення виконання всього хлібозаготівельного плану, створення насінневих запасів та не раніше 15 січня 1933 р. Зрозуміло, що проголошені в постановах умови не могли бути і не були виконаними, і на практиці активно використовувалася лише заборонна частина цих актів — недопущення будь-якої торгівлі сільгоспродуктами до виконання планів. Тому важко погодитися з думкою відомого дослідника Голодомору С. Кульчицького, що «Постанова про колгоспну торгівлю була насправді дозволом на функціонування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції». Такий дозвіл надавався теоретично, не сьогодні, а в перспективі, за певних умов, тому і не був здійсненим, як загалом більшість обіцянок комуністично-радянської влади. Єдиною причиною прийняття таких постанов була агітаційна. Як зізнавався згодом Л. Каганович, метою даних компартійних постанов було «заспокоїти збуреного українського селянина».

Усе це підтверджується наступними законодавчими новелами. Вже у червні 1932 р. до Адміністративного кодексу УСРР було внесено зміни, що стосувалися торгівлі хлібом. Вона ставала абсолютною монополією держави. Приватним крамарям заборонялося відкривати крамниці для торгівлі сільськогосподарським продуктами. А перекупників і «спекулянтів» такими продуктами притягали до відповідальності за п. 40 арт. 72 Адміністративного Кодексу

УСРР, за випадків особливої «злісності» — до кримінальної відповідальності за арт. 135 Кримінального Кодексу УСРР. У грудні того ж року було встановлено пряму кримінальну відповідальність за «скуповування та перепродаж приватними особами щоб нажитися (спекуляція) продуктів сільського господарства та предметів масового вжитку» на термін не менш як 5 років з конфіскацією майна.

На другому місці серед заходів, які визначили обличчя режиму «чорної дошки», стояв «товарний бойкот». Від самого початку партійного регулювання хлібозаготівель ЦК ВКП(б) напряму пов'язувало постачання селянам промислових товарів із станом виконання ними здавальних планів. Так, в кремлівській директиві парторганам хлібозаготівельних районів у грудні 1927 р., коли очевидним стало скорочення заготівель збіжжя, як перший захід подолання кризи прозвучало таке: «Перекинути споживчі товари з міських ринків до хлібозаготівельних районів». А буквально за десять днів Політбюро ЦК ВКП(б) у своїй постанові «Про хлібозаготівлі» першим же пунктом вказало на необхідність спрямування до хлібних районів 70–80% усіх промтоварів та встановлення жорсткого контролю над тим, «щоб перекидання промтоварів до села призвело до прискорення саме заготівель хлібу. Відпуск промтоварів кооперативами районам мусить бути поставлений у залежність від здавання хлібу в даному районі». Одним словом, постачання промислових товарів повсякденного попиту на село розглядалося найвищими парткерівниками не як торгівля або навіть як товарообмін, а ставало виключно знаряддям стимулювання хлібоздавання. Виконавці розглядали постачання промислових товарів як двосічну зброю: передовиків у такий спосіб заохочували, а «нездавців», «саботажників» — карали. Той, хто віддавав державі вирощене збіжжя, міг претендувати на отримання промислових товарів (зрозуміло, в разі їх наявності). А той, хто не здав — позбавлявся такого права, хай як би там не були потрібні йому одяг, взуття, будматеріали, реманент, інші знаряддя праці тощо. Характерно, що «позбавлення промтоварів нездавців хлібу», за інформацією відомого російського історика-аграрника Н. Івніцького, було позитивно відзначено у довідці ЦК ВКП(б) щодо ефективності різних методів хлібозаготівель у 1929 р.

Такими були політичні вказівки московського Центру. Є свідчення, що на місцях вони набували ознак цілковитої заборони продажу промислових товарів певним групам селян або всім мешканцям окремих населених пунктів, тобто «товарного бойкоту». Луганський окрвиконком у квітні 1929 р. інформував тодішній вищий орган радянської влади (ВУЦВК), що серед заходів примушення до здавання хлібу застосовувалися: «а) бойкотування куркуля, виключення з числа пайщиків споживкооперації, відмова у перемолі зерна; б) дострокове отримання з господарств, що мають хлібні надлишки, кредитів, отриманих від сільськогосподарських кредитних товариств; в) повна відмова у відпуску товарів, а при відпуску — ув'язка його із здаванням хлібних надлишків; г) відкриття карного переслідування тих, хто приховує надлишки, та спекулянтів». Лише за три місяці (листопад — грудень 1928 та січень 1929) було відкрито 125 таких кримінальних справ.

1930 р. під час примусової «колективізації» такі самі заходи використовувалися з метою покарання одноосібників, які не бажали працювати колективно. Так, в Амвросіївському районі Сталінської округи «...місцевий кооператив за ініціативою сільради припинив видавання товарів незможним, які не вступили ще до колективу. Був викинутий лозунг: «Хто не в колективі, тому немає товарів».

Але з часом партійно-радянські органи відчували недостатню ефективність застосування такого важеля. Відбувся перехід від зняття з постачання промисловими товарами певних осіб до покарання цілих громад та мешканців окремих територій. 6 листопада 1932 р. за рішенням ЦК КП(б)У було оголошено «товарну блокаду районів, які не виконують плани хлібозаготівель». Такими серед інших було визнано дві адміністративні одиниці Донецької області: Артемівська міськрада та Старомикольський район. Товарна блокада полягала у суттєвому скороченні постачання промисловими та продовольчими товарами (за винятком життєво необхідних: солі, сірників та гасу) людності районів, які спромоглися виконати не більше 30% встановленого плану здавання зерна. Втім, сталінський посланець в Україні В. Молотов, член Політбюро ЦК ВКП(б), був незадоволений таким винятком. 20 листопада 1932 р. він з Гені-

чеська телеграфував генсеку ЦК КП(б)У С. Косіору: «Досі в районах діє розпорядження щодо продажу повсюдно сірників, соли і гасу. Потрібно негайно це відмінити й прослідкувати виконання».

Місцеві владні органи заповзято виконували такі вказівки. У Донецькій області президія Старобільського райвиконкому 11 листопада 1932 р. постановила припинити відпуск усіх видів товарів мешканцям двох сіл: Байдівці та Чмирівці. Райспоживспілка та Донбасторг були зобов'язані негайно вивезти наявні у їхніх крамницях товари до інших селищ, «які закінчили виконання плану хлібозаготівель, або краще виконують завдання». І навіть в інших містах району мешканці обох сіл не могли купувати крам. Такі заходи слід уважати попереджувальними, оскільки райвиконком залишив за собою право «застосувати до цих сіл надзвичайних заходів», якщо «найближчими днями не зламають куркульського опору в справі хлібозаготівель і молотьби». Ще цілу групу сіл (Верхньопокрівка, Курячівка, Підгорівка, Титарівка) тією ж постановою було попереджено щодо можливості застосування таких саме санкцій. А вже 13 листопада Старобільський райпартком заявив усім господарствам, що «до тих, що виявляють у виконанні своїх завдань хлібоздачі, прийняти найрішучих заходів суворої репресії, оголошуючи їм бойкот, позбавляючи права на одержання краму з кооперації та накладання штрафу». Тим самим «товарні репресії» було застосовано фактично до всіх господарств району.

Загалом у Донбасі «промисловий бойкот» використовувався дуже широко — фактично як перша сходинка до запровадження режиму «чорної дошки». Троїцький райпартком 15 листопада 1932 р. своїм рішенням припинив завезення промкраму повністю до Бабичівської, Багачівської, Тарасівської сільрад і санкціонував вивезення всього наявного до колгоспів і сіл, які завершили виконання річного плану здавання збіжжя. У Маньківській, Новоніканорівській, Новочервонійській, Покровській, Сиротинській сільрадах було заборонено завезення промислових товарів, але наявні поки не вивозилися. Офіційно занести всі ці адміністративні об'єкти на «чорну дошку» повинен був уже райвиконком.

Політика союзного центру з постачання промтоварами всієї УСРР полягала в ігноруванні офіційно затверджених планів. При-

чому йшлося не так про обмеження постачання українського села, як про відсутність достатньої кількості товарів для завезення до провідних промислових центрів УСРР. Заступник наркома постачання УСРР за підсумками 1932 р. писав своєму кремлівському шефові А. Мікояну, наївно вважаючи, що той не знав справжнього стану і причин такого явища: «Не менш важливою причиною незадовільного постачання є постійне недовантаження, що повторюється з кварталу в квартал, і недовиконання встановлених Комітетом [заготівель сільгоспродуктів при СТО СРСР — Г. П.] планів завезення товарних фондів. Так, виконання плану завезення промтоварів III кварталу становить 34,9%; виконання плану IV кварталу відбувається також незадовільно і станом на 01.12. недовантаження містам України становить більш ніж 26 мільйонів рублів, причому по найбільш важливим робітничо-промисловим центрам виконання плану становить — по Донбасу 28,4%, по Дніпропетровську — 40% і по Харкову — 33%. Зі зазначених причин міста України вступають у 1933 рік з повним майже оголенням усієї промислової торговельної мережі...». «Товарні репресії» виявилися дієвою зброєю боротьби з селянством, але за певних, не надзвичайних умов. Вони суттєво обмежували нормальні умови існування, але не створювали загрози самому життю українського селянина, не ставили його на межу виживання, отже — були недостатньо ефективними з компартійної точки зору. До того ж правдою були слова одного з тверезомислячих низових партпрацівників: «Потрібно негайно припинити знущання над селом, «заборона завезення товарів» — такі заходи не витримують ніякої критики з точки зору ленінізму. Це є найгірша форма тиску на босого, роздягненого, колективізованого, голодного селянина, якого за одну пусту юшку примушують перемелювати солону під командою якого-небудь покидька, котрий їх за їхній хліб називає куркулями і ворогами радянської влади. З товару, що ви заборонили підвозити, селянин за всі свої річні трудовні в стані придбати аршин стрічки — сорочку підперезати, а на чоботи він не заробить і в три роки».

Наступним репресивним заходом, що наближав режим «чорної дошки», було застосування «фінансових репресій». Вони полягали у вилученні в селян усіх наявних грошових накопичень, а також

обігових коштів. Комуністично-радянським «новоязом» це називалося «мобілізація коштів» для державних потреб. Форми такої примусової конфіскації були різноманітними: підписка на «державні займи», обов'язково-примусове «державне страхування», обкладання сільгосподатком та іншими ненормованими податками на «місцеві потреби», «культурний збір» тощо. Навіть існували річні та кварталні плани такого державного здириництва, що доводилися до кожного району, сільради, села. Їх невиконання призводило до застосування репресивних санкцій. Наприклад, за підсумками I кварталу 1932 р. Наркомфін УСРР відзначав, що «із районів Донбасу найбільш відстають: Горлівська міськрада — 34,4%, Макіївська — 31,9%, Риківська — 34,2% і Сталінська — 36,4%». За підсумками IV кварталу того ж року Раднарком УСРР констатував загальне виконання плану мобілізації коштів. Разом з тим відзначалося, що одноразового податку стягнуто всього 79,2% від запланованого, практично в усіх областях наявні недоплати з обов'язкових платежів, а саме: сільгосподаток, страхові внески, «а також різні недобори по інших платежах». Серед 9 «найвідсталіших» адміністративних одиниць названо Біловодській, Риківський, Сватівський райони Донецької області.

«Фінансові» репресії полягали також і в довільному розпорядженні наявними у місцевих конторах Держбанку коштами сільськогосподарських артілей. Навесні 1932 р. Артемівська філія Держбанку, не питаючи згоди правління, списала з їхніх рахунків гроші, що визначалися для розподілу поміж колгоспами з метою кооперування родин червоноармійців. У такий спосіб було погашено заборгованість артілей з виробничих кредитів.

Ще однією ознакою режиму «чорної дошки» ставало натуральне штрафкування окремих селян та всіх мешканців певних місцевостей. Так, голова Смолянинівської сільради Новоайдарського району у грудні 1932 р. лише за один день оштрафував 11 господарств, що навіть уповноважений Донецького обкому партії визнав «перекрученням».

Невід'ємною складовою антиселянських репресій, що передували застосуванню режиму «чорної дошки», ставали виселення місцевих мешканців, які чимось не догодили комуністично-радян-

ській владі. По Новоайдарському району наприкінці 1932 р. було «намічено до виселення 20 родин куркульського та контрреволюційного елемента, а також до 15 родин контрактантів як злісних нездавців».

Як і 1930 р., створювалися спеціальні «куркульські висілки» в межах села, сільради, куди звозили тих «саботажників», котрі, на думку місцевої партійно-державної номенклатури, не створювали великої загрози, але мали бути ізольованими від інших селян. Уже в березні 1932 р. в Україні, за повідомленнями ОГПУ, було створено 277 «куркульських висілоків» (із їхньої загальної кількості 477 по СРСР), де мешкало 4757 родин і понад 20 тис. осіб. Один з таких висілок виник у Ворошиловському районі Донецької області, неподалік с. Городище. Село було відомим як центр старообрядництва та «найбільшого прошарку куркульства». Тому з нього на «куркульський виселок» потрапила значна кількість селян. Наприкінці 1932 р. 47 родин спробували повернутися до своїх домівок, але місцева влада вжила рішучих запобіжних кроків щодо недопущення цього.

Режим «чорної дошки» передбачав застосування виселення і заслання не тільки щодо «куркулів», але й для тих партійців, кого звинувачували в недостатній активності, «саботажі», «непроведенні лінії ЦК». Таким чином Кадіївський міськпартком розправився з мобілізованим на зміцнення Желтянського партосередку Ягаревим, головою колгоспу імені 13-ліття Жовтня Коваленком, кандидатом в члени ВКП(б) Бутком, яких було постановлено «арештувати і заслати на Північ нарівні з куркулями». Аналогічним рішенням міськкому на Північ заслали колишніх партійців Бринзу, Задорожного, Колініченка, Колеснікова, Меріуца, Михайленка, Пономаренка, Сікалова, Скосоренка, Тимофеева, Турченка.

Серед підготовчих заходів для введення режиму «чорної дошки» в Донбасі обов'язково варто згадати індивідуальні репресії проти низового радянського та партійного активу, які не змогли забезпечити виконання накинутих з Москви і Харкова планів. Так, уже в березні 1932 р. президія Луганської контрольної комісії та колегія робітничо-селянської інспекції (фактично це був один партійно-радянський контрольний орган) зробили такий висновок:

«низка сільрад, партосередків по-опортуністичному віднеслась до виконання завдань, поставлених партією та урядом щодо вчасної та повної підготовки до 3-ої більшовицької сівби». Внаслідок було покаране директора радгоспу «8 березня» Назарова («оголосити догану»); правління артїлі «Українка» (Петрівська сільрада № 1) — «віддати під суд», а партійця Кочаловського (члена правління) «з партії виключити». Так саме обійшлися з керівниками іншої артїлі: «За повну бездіяльність, формальне відношення до збору посівзерна та масове розбазарювання його, внаслідок чого артіль не забезпечена засівзерном (зібрано 3%), правління артїлі «Ілліча» віддати до суду та бюро партосередку оголосити догану». У Новоайдарському районі до розстрілу було засуджено голову та завгоспа колгоспу ім. Калініна Новоайдарської сільради Кутепових як «куркулів»; арештовано і віддано під суд голову Безгинівського колгоспу Онищенка, Співаківського колгоспу Даниленка, Капітанівської сільради Індиченка. А секретаря Смолянинівського комсомольського осередку Лисенка було виключено з кандидатів у члени партії, заарештовано і намічено до виселення за те, що він попередив селян про заплановані проти них репресії.

Застосування режиму «чорної дошки» на Донбасі

Основні відмінності окреслених вище методів боротьби з українським селянством від режиму «чорної дошки» полягали у комплексності (запроваджувалося водночас низка репресивних засобів) та спрямованості на створення нестерпних умов життя для мешканців українських сіл. Це, зокрема, підкреслювалося у листі уповноваженого ЦК КП(б)У В. Чубаря до С. Косіора від 28 листопада 1932 р., де йшлося про неефективність місцевих «чорних дошок»: «Довелося запропонувати кожному району застосувати *комплекс* [курсив мій. — Г. П.] до занесених на чорну дошку...»

Цей лист водночас засвідчував використання репресивних заходів, відомих як режим «чорної дошки», фактично ще до офіційного його схвалення московським та харківським комуністично-радянськими центрами.

Першим березня, травнем, червнем, вереснем та початком листопада 1932 р. датовано відомості про застосування таких репресій у Донецької області. 1 березня в районній пресі було повідомлено про занесення на «чорну дошку» артiлі ім. Яковлева Біловодського району; 14 травня репресій зазнав конерадгосп «Новолимарівський» того ж району. 29 червня було оприлюднене рішення про вжиття репресій щодо МТС, райколгоспспiлки, артiлі «Радянський коваль» Біловодського району. 30 вересня на «чорну дошку» занесли артiлі «Більшовик», ім. Ворошилова, «Заповіт Ленiна», «Зелена долина», ім. Ілліча, «Серп і молот» того саме Біловодського району. 11 листопада президія Старобільського райвиконкому застосувала репресивних заходів проти Чмирівської сiльради; Кадiївський мiськпартком — проти колгоспiв «Безвiрник Луганщини», «Новий побут», «Осовiахім», «Червоний Жовтень». 15 листопада так покарали всiх мешканцiв Бабiчевської, Багачкiвської, Покровської, одноосiбникiв Манькiвської, Новониканорiвської, Новочервоненської, Тарасiвської сiльрад, колгоспи ім. Будьонного Сиротинської сiльради та «Новий побут» Троїцького району.

При цьому президія Кадіївського міськкому КП(б)У, репресуючи згадані колгоспи, постановила стягнути з них у безспірному порядку все вирощене зерно в рахунок виконання плану, припинити постачання промкраном і вивезти наявні в кооперативних коморах товари для передавання до кращих колгоспів, які вже виконали річне завдання зі здавання збіжжя. Важлива роль відводилася місцевій МТС: вона не лише припиняла обслуговування згаданих колгоспів, але і стягувала з них усю наявну заборгованість за свою роботу, і також у безспірному порядку. Прокурору було дано доручення притягнути до кримінальної відповідальності все правління названих колгоспів як таких, що «переродилися, використовували довіру колгоспників на шкоду державі та загальноколгоспним інтересам, що фактично зашкодило здійсненню заходів партії і радвлади, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення колгоспів».

Кількома днями пізніше Троїцький райпартком «за явний саботаж і зрив виконання плану хлібозаготівлі» оголосив «промисловий бойкот» названих сільрад та колгоспів до тих пір, поки вони остаточно не виконають нав'язаних планів хлібозаготівель.

Проте не слід забувати, що всі перераховані репресивні акти фактично приймалися як «самодіяльність» місцевих партійних та радянських комітетів.

Найпершим офіційним актом, де прозвучав сам термін «чорна дошка», був оприлюднений його трагічний зміст на всеукраїнському рівні, стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель». Вона стала результатом майже дводенної праці Політбюро ЦК КП(б)У під пильним наглядом спеціально відрядженого представника Політбюро ЦК РКП(б) В. Молотова. До того ж документ харківського ЦК був прийнятий на виконання телеграми ЦК ВКП(б) від 8 листопада 1932 р., якою всім рескомам, крайкомам і обкомам компартії погрожували репресіями, аналогічними «кубанським», якщо вони не забезпечать «докорінного перелому» у виконанні планів хлібозаготівель. Для наочності до телеграми була додана постанова Північно-Кавказького крайпарткому від 4 листопада 1932 р., де йшлося про застосування режиму «чорної дошки» до трьох станиць, фор-

мування набору репресивних заходів. Є всі підстави вважати, що саме «кубанський зразок», схвалений особисто Й. Сталіним, покладено в основу харківської постанови. Не зайвим буде нагадати, що проект і цього документа направлявся до Кремля і здобув повне схвалення Генсека ЦК ВКП(б).

Серед заходів, які мали забезпечити «подолання куркульського впливу», фігурувало занесення на «чорну дошку» окремих колгоспів та населених пунктів. Загальний перелік репресивних дій, спрямованих на створення умов, несумісних з життям, фізичне нищення українських селян, був такий:

1. негайне припинення завезення будь-яких товарів, повне припинення державної і кооперативної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів з кооперативних крамниць.

2. Повна заборона колгоспної торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників.

3. Припинення кредитування у будь-якій формі і дотермінове стягнення раніш виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань.

4. Проведення ретельної перевірки та «чистки» складу колгоспів та місцевих виконавчих органів від «контрреволюційних елементів».

Право занесення об'єктів господарювання та адміністративних одиниць на «чорну дошку» надавалося облвиконкомам.

Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» від 20 листопада 1932 р. та інструкція до неї. Зокрема, інструкція передбачала: «щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на «чорну дошку» колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом». І далі дослівно переказувався зміст постанови політбюро ЦК КП(б)У, лише з тією різницею, що постанова республіканського компартійного штабу була написана російською, а постанова РНК існувала у двох мовних варіантах, в тому числі українською.

26 листопада 1932 р. заступник голови РНК УСРР О. Сербиченко надав республіканському партійному штабові узагальнюючу довідку, складену за відомостями з областей щодо «чорнодошечних»

колгоспів. У супровідному листі Сербиченко звертав увагу ЦК КП(б)У на місцеві «перегини», до числа яких відніс: надто широке застосування режиму «чорної дошки» (8 районів Вінницької області); спрямування репресій не тільки проти колгоспів, але й сіл та сільрад (АМСРР, Донецька область); надмірні розміри штрафів (до 1000 крб. пересічно на одне господарство у Дніпропетровській області, 382 крб. — у Чернігівській області). Довідка, складена через 6 днів після прийняття постанови, зафіксувала такі відомості щодо кількості репресованих об'єктів по областях:

Вінницька область — на «чорну дошку» однією постановою облвиконкому занесено повністю 8 районів, 39 сіл, 33 колгоспи інших районів;

Дніпропетровська область — 85 колгоспів;

Донецька область — чотири села та чотири сільради;

Чернігівська область — 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників;

Харківська область — станом на 23 листопада на «чорну дошку» ще не було занесено жодного села чи колгоспу;

АМСРР — два колгоспи та одне село.

Київська та Одеська області вчасно не надіслали відомостей, а тому не фігурували у довідці, хоча насправді «чорні дошки» там з'явилися ще влітку.

Темпи впровадження в життя комплексу репресивних заходів проти селян були вражаючими. Уже станом на 2 грудня 1932 р., за офіційними відомостями Наркомзему УСРР, значно збільшилася кількість об'єктів репресій, і мало місце таке їх розміщення по території республіці:

Вінницька область: ті ж 8 районів; крім того, по інших районах — 44 колгоспи, одноосібники 42 сіл;

Дніпропетровська область: 228 колгоспів у 44 районах;

Донецька область: 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, одноосібники 25 сіл;

Київська область: 51 колгосп у 48 селах 19 районів;

Одеська область: 12 колгоспів у 9 районах;

Харківська область: 23 колгоспи в 16 селах 9 районів;

І лише в Чернігівській області та АМСРР кількість репресованих колгоспів та адміністративних одиниць залишилася незмінною. Отже, застосування режиму «чорної дошки» в Донбасі, хоча і не перевищувало показників інших областей, можна визнати за досить значне.

Всеукраїнська «Чорна дошка»

Наприкінці листопада 1932 р. назріли умови для запровадження всеукраїнської «Чорної дошки», що означало декретування і контролювання ходу репресій з харківського центру. Характерно, що вже 20 листопада, тобто фактично одночасно з оголошенням державного нормативного акта з їхнього застосування, ЦК КП(б)У звернувся до всіх секретарів облпарткомів (з невідомих для нас причин з переліку адресатів було виключено Харківську область та АМСРР): «Прошу повідомити свої міркування щодо того, чи варто нашу постанову про занесення на чорну дошку примінити до кількох найбільших відомих на Україні сіл вашої області з опублікуванням занесення цих сіл на чорну дошку постановою Раднаркому УСРР. Які саме села ви вважаєте за необхідне піддати такій репресії та за якими саме конкретними міркуваннями». Відомості мали надійти до республіканського партштабу впродовж двох днів.

У довідці Раднаркому УСРР від 26 листопада 1932 р. названо побажання двох облвиконкомів щодо занесення на Всеукраїнську «чорну дошку» тих самих п'яти сіл Вінницької області; а також с. Астахове Ровеньківського району, Гурзуф Маріупольського району (правильно — Маріупольської міськради), колгоспу «Владика» Старомикольського району Донецької області.

Проте схвалена 6 грудня 1932 р. постановою республіканського партштабу «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» стосувалася шести населених пунктів трьох найбільш хлібородних областей: Дніпропетровської, Одеської, Харківської. Адже тут, на думку ЦК КП(б)У, вирішувалася доля сільського господарства. Тому наступним кроком після загальноукраїнської ганьби і репресій обраних сіл стало «зміцнення керівництва» на присланих з Москви партноменклатурників. У січні 1933 р. першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У було призначено М. Хатаевича, Одеського — Є. Вегера, Харківського — П. Посишева.

Поза сумнівом, донбаські села і колгоспи такими «вирішальними» не вважалися. Але керівництво області також було «зміцнено»: з лютого 1932 р. замість Акулова першим секретарем Донецького обкому став С. Саркісов, уродженець Нагірного Карабаху. Невдовзі перед тим його було відряджено з Москви в складі комісії В. Молотова. Це викликало ще більше застосування режиму «чорної дошки» в регіоні.

Характерно, що після відхилення харківськими високопосадовцями пропозиції репресувати мешканців с. Астахове Ровенківського району Донецький обком КП(б)У підтримав ухвалу районної влади щодо його занесення на обласну «чорну дошку» власним рішенням від 5 грудня 1932 р. Скоріш за все, що таку санкцію було вжито після того, як стало відомо про позицію ЦК КП(б)У. Інформація щодо застосування репресій до двох інших населених пунктів, запропонованих на Всеукраїнську «чорну дошку», наразі відсутня, але це не означає, що цього не сталося.

Обласна та районні «чорні дошки» Донбасу

Нині відомо про кілька постанов обласної комуністично-радянської влади щодо занесення сільрад, окремих сіл та колгоспів на обласну «чорну дошку». Вони датовані 5 грудня 1933 р. та 13 лютого 1933 р. Згідно з першим рішенням, репресії застосовувалися до колгоспу «Повна деревня» Новокаранської сільради Білолуцького району; колгоспів сіл Єлизаветівка, Маломиколаївка, «Червоний рильник» Кадіївського району; колгоспів «Червоний партизан» Тернівської сільради й «9-е січня» Краснолуцького району; колгоспу с. Зверівка Великоянисольського району; с. Заартемівка (колгосп ім. Ворошилова) Риківської міськради; с. Катеринівка (колгосп «Перемога»), Зайцівської сільради (колгосп «Червона вершина») Сталінської міськради; колгоспу та одноосібників Дубровської сільради, с. Катеринівки Троїцького району; Михайлівської сільради (колгосп «Нове життя») Чистяківської міськради. Проте цей список не охоплював усі пропозиції районних установ. Наприклад, Троїцький райпартком ще напередодні просив обласну владу про покарання значно більшої кількості розташованих там колгоспів (ім. Сталіна Бабічевської, «Вільний степ» Новоображенської, ім. Будьонного Сиротинської сільрад). Причому запропоновані районними керівниками репресії були дуже суворими: стягнення з мешканців натуральних штрафів у розмірі 15-тімісячної норми заготівель м'яса, повне припинення торгівлі, «вичищення куркульського елементу», «вилучення контрреволюційного елементу» органами ДПУ тощо. Так саме не було задоволено прохання Новопокровського райпарткому щодо занесення на обласну «чорну дошку» колгоспу «Знамя труда» Дем'янівської сільради, правління якого виконало доведений річний план хлібозаготівлі на 59% і припинило подальше вивезення зерна, не дивлячись на попередження щодо відповідальності. Районна партійна влада постановила голову колгоспного правління Сап'яна виключити з партії, правління розпустити, а членів показово судити «з приміненням репресивних заходів» і вислати за межі України. Проте обком цього разу не задовольнив подання районного парткомітету.

13 лютого 1933 р. Донецький облвиконком заніс на обласну «чорну дошку» с. Третяківка та артіль ім. Комінтерна Янисольської сільради Біловодського району, колгоспи «Червоне поле» Краснолуцької міськради; комуну «Червоне поле» Маріупільської міськради; колгосп «Борець за правду» Хацапетівської сільради Риківської міськради; «Червона Україна» Орловської сільради Рубіжанського району; артіль ім. Косіора Троїцького району. Формулювання, що викликало застосування репресій, звучало так: «За опір виконанню плану хлібозаготівель та злісний саботаж». Покарання полягало у такому: «припинити кооперативну і державну торгівлю з цими колгоспами і окремими колгоспниками; заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспів, так і окремих колгоспників; припинити кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів та фінансових зобов'язань; перевірити й очистити всі колгоспи від контрреволюційного елементу — організаторів зриву хлібозаготівель».

Проте, у порушення затвердженого постановою ЦК КП(б)У порядку та спеціальної телеграми С. Косіора, рішення щодо застосування режиму «чорної дошки» продовжували приймати також міські й районні партійно-радянські органи. Тої процедури, яку вимагав генеральний секретар ЦК КП(б)У («припинити наявну в ряді областей практику занесення на «чорну дошку» самими сільрадами, райвиконкомом, без постанови облвиконкому. Всі раніше занесені на «чорну дошку» негайно переглянути, заборонити місцевим організаціям оголошувати різні бойкоти, як це робиться у багатьох районах»), не відбулося. Кадіївський міськпартком ще 11 листопада 1932 р. власним рішенням застосував репресії до колгоспів «Новий побут», «Червоний Жовтень», «Осовіахім», визначивши таке покарання: «вилучення всього наявного зерна в рахунок хлібозаготівель; припинення постачання промкраном; вивезення всіх наявних товарів і передавання їх передовим колгоспам; припинення обслуговування МТС і погашення заборгованості за попереднє обслуговування; порушити судові справи проти керівників та членів правління колгоспу». Відмінати цей вирок ніхто не збирався. Вже у грудні 1932 р. той саме міський партторган повідомляв про занесення на «чорну дошку» колгоспів п'яти сіл (Калинове,

Комісарівки, Михайлівки, Попасної, Степанівки), але відзначив незначну результативність таких заходів.

Президія Старобільського райвиконкому ще 11 листопада 1932 р. звинуватила Чмирівську сільраду в «явному опорі хлібозаготівлям» і вирішила: «припинити відпуск промкразу; негайне вивезення всього наявного у крамницях товарів; розпуск комісії сприяння хлібозаготівлям; притягнення до кримінальної відповідальності активу села». 5 січня 1933 р. той саме орган заніс колгосп «Перемога» та одноосібників, котрі мешкали на території Байдівської сільради, на районну «чорну дошку» з розлогим звинуваченням: «Виконання плану хлібозаготівлі знаходиться під зривом його виконання (виконано на 01.01.1933 колгоспом 51,5%, одноосібники 34,3%); і далі продовжують саботаж і роблять опір у виконанні плану хлібозаготівлі, не повертаючи незаконно забраного та розкраденого хліба, ухиляються від виконання контрактційних зобов'язань з садібних посівів, ховаючи хліб в ями та замазуючи в печі аби не здати державі». Згодом районна влада дійшла висновку, що застосовані ним до заходи («заборона продажу краму, віддання до суду управи колгоспу та голови сільради, засудження 16 колгоспників за крадіжку хліба, 40 безспірних стягнень хліба з контрактантів, притягнення 23 господарств до суду, накладання на 25 господарств штрафу, накладання м'ясного штрафу в розмірі 15-місячного плану») не принесли очікуваних результатів. Тому райвиконком звернувся до Донецького облвиконкому з проханням занести згаданий колгосп та все село Байдівку на обласну «чорну дошку».

15 листопада 1932 р. Троїцький райпартком та райвиконком постановив занести на «чорну дошку» Бабічевську, Багачківську сільради за «явний саботаж і зрив виконання плану хлібозаготівлі як по колгоспах, так і по одноосібному сектору», а одноосібників Маньківської, Новоніканорівської сільрад та колгосп «Новий побут» останньої — «за опортуністичну практику і ганебне плентання в хвості по виконанню плану хлібозаготівлі». Щоправда, покарання як на той час було не дуже суворим — тільки припинення заведення дефіцитного промкразу до «остаточного виконання річного плану хлібозаготівлі».

Одним з мотивів занесення колгоспів та населених пунктів на «чорну дошку» слугувало вичерпання інших засобів впливу на селян. Двомісячне (листопад — грудень) перебування на обласній «чорній дошці» с. Городище Ворошиловської міськради мало мізерні наслідки у виконанні плану хлібозаготівель: здано 373 ц. (5,6% річного плану), повернуто «незаконно виданого і розкраденого» — 69 ц. У січні 1933 р. з 1753 працездатних мешканців виходило на роботу всього 170–180 колгоспників. Оскільки згадане село знаходилося неподалік великої залізничної станції Дебальцеве, що заохочувало нелегальну привокзальну торгівлю, а значна частина населення працювала на копальнях, в кустарних майстернях і мала гарні присадибні ділянки, звичайні репресивні заходи режиму «чорної дошки» не давали бажаних результатів. Навіть 10 уповноважених міськкому КП(б)У не могли подолати пасивного опору селян, тому місцеве парткерівництво просило у Донецького обкому партії дозволу на ще більше «закручування гвинтів»: накладання штрафу м'ясом у розмірі 15-місячної норми, вилучення найкращих ділянок землі для продбази вугільників, звільнення з промислових підприємств як мінімум 150 членів родин мешканців Городища, звинувачених у зриві хлібоздавання і, в разі продовження «саботажу» — виселення винуватців на Північ. Ворошиловський міськком КП(б)У винайшов і такі засоби надзвичайні тиску: встановлення закритого списку відпуску товарів, з якого вилучено більше тисячі членів родин колгоспників та одноосібників, котрі працювали на виробництві; дотермінове стягнення понад 23,5 тис. крб. кредитів; вилучення посівного фонду колгоспу в рахунок хлібозаготівель.

Варто розрізнати формальний бік справи («статистические показатели» за визначенням уповноваженого ЦК ВКП(б) П. Постишева) та політичну складову обґрунтування застосування «чорної дошки». Дуже часто поруч із «зриванням хлібозаготівель» чи «відставанням у виконанні відповідного плану» вказувалися інші, суто політичні, звинувачення — «саботаж», «укривання хліба від держави». Такі причини застосування репресивних заходів, як «опір виконанню плану хлібозаготівель та злісний саботаж», називалися в Донецької області.

Траплялися випадки, коли відповідні репресії застосовувалися навіть щодо людей, які взагалі не мали відношення до сільського господарства. Ще в травні 1932 р. на «чорну дошку» потрапив Новолимарівській конерадгосп Біловодського району, який не мав жодного відношення до виконання плану хлібозаготівель.

Одним із звичайних заходів морального покарання, ганьблення, насамперед колгоспів, стало позбавлення їх тих гучних назв, якими називалися артїлі й колективи під час їхнього створення. Оскільки при цьому використовувалися імена членів Політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У, інших живих та померлих «вождів» (Маркса, Леніна, Сталіна, Молотова, Ворошилова, Калініна, Будьонного, Луначарського, Фрунзе, Косіора, Петровського, Постишева, Чубаря, Якіра та ін.), то зрозуміло, що покарані колективи «ганьбили» такі імена. Насамперед, це стосувалося імені Сталіна. Троїцький райком КП(б)У Донецької області постановив зняти із сільгоспартїлі Бабичівської сільради, занесеної на «чорну дошку», «назву Сталіна, як не виправдавши почесної назви ім'я Сталіна перед партією...»

Застосування режиму «чорної дошки» до артїлі або села автоматично викликало репресії щодо місцевих партійних, радянських та господарських керівників. Слід відзначити, що звинувачення на адресу низового радпартактиву виносилися навіть у деяких формулюваннях причин занесення об'єктів на «чорну дошку». Здебільшого вони мали загальну форму: «За опортуністичну практику і ганьбне плентання в хвості по виконанню плану хлібозаготівель». Або розгорнуто: «За надзвичайно погану організацію скирдування та молотьби, за опортуністичне відношення до виконання хлібоздачі, шкідливу опортуністичну благодущність до своєчасного проведення осінньої сівби». При застосуванні відповідних санкцій проти с. Михайлівки Гришинського району конкретно вказувалося на те, що «виявлене угруповання, яке займалося систематичним розкраданням хлібу (голова колгоспу, комірний, рильник), яких було заарештовано і віддано під суд».

Цікава картина впливає з порівняльного аналізу застосування режиму «чорної дошки» та плану порайонного розміщення в областях УСРР переселенців з інших регіонів СРСР, що був надісланий до Москви наркомом землеробства УСРР О. Одинцовим. По Дон-

басу в такий спосіб планувалося залюднити 10 районів, з яких на «чорній дошці» було представлено половину. З цього можна зробити висновок, що операція з винищення українського села перебувала в останній стадії, і вивільнені після таких ефективних репресій землі вже були підготовлені для заселення переселенцями з Російської Федерації та інших місцевостей СРСР.

Важко говорити про вплив режиму «чорної дошки» на виконання селянами і колгоспниками доведених їм планів. Закономірним результатом цілеспрямованої політики компартії — винищення цілих сіл, районів, що проявили себе раніше як центри (або могли стати потенційними центрами) спротиву більшовицьким реформам, стали масове голодування і загибель селян. Сумлінність і результати роботи окремих колгоспників при цьому не мали жодного значення.

Дивовижним є той факт, що відома маса документів — офіційних актів, постанов, протоколів, рішень, газетних повідомлень, свідчень, у яких ідеться про застосування режиму «чорної дошки». Але її антипод — «червона дошка» пошани й відзнаки, навпаки, згадується лише зрідка. Наявне системне порушення засадничої дихотомності комуністичного світосприйняття. «Червона дошка», звичайно, фігурувала і в газетних матеріалах, проте випадки паралельної публікації «червоних» та «чорних списків» не були досить частими, обов'язковими. Ще менше разів «червона дошка» згадувалася в компартійних та радянських офіційних актах. Удалося віднайти лише кілька таких випадків. Один з них є дуже красномовним. Бюро Луганського міськкому КП(б)У, розглядаючи практичні заходи із завершення виконання річного плану, звернуло увагу на те, що «Агітмасовий відділ міськкому і редакція газети «Луганська Правда» недостатньо ведуть контроль щодо занесення колгоспів, які виконали річний план хлібозаготівель, на червону дошку, організовану редакцією газети «Социалистический Донбасс»...». Натомість занесення на «чорну дошку» господарств і населених пунктів в Донецькій області набуло значного поширення.

Найбільшою адміністративною одиницею Донбасу, яка потрапила на «чорну дошку», став весь Старобільський район, з усіма його мешканцями, господарюючими об'єктами, освітніми, культур-

ними та ін. закладами. Рішення щодо цього було опубліковане в обласній газеті «Степова комуна» 16 червня 1933 р. Тому це і найостанніший з об'єктів застосування режиму «чорної дошки», відомих на сьогодні. Проте матеріали з інших областей свідчать, що такі занесення відбувалися і пізніше, до 1934 р. включно.

Жертвами режиму «чорної дошки» могли бути не тільки мешканці певного села чи району, трудівники колгоспу. Радгоспи, засновані на іншій, державній формі власності, також підпали під репресії, хоча, здавалося б, у них не було що реквізувати, відібрати, крім низької зарплатні. Така доля, нагадаємо, настигла працівників конерадгоспу «Новолимарівський» Біловодського району ще 14 травня 1932. Також репресії «чорної дошки» поширилися на працівників МТС, співробітників райколгоспспілки, як це сталося у тому ж Біловодському районі в червні 1932 р. Це засвідчує, що місцеві партійно-радянські керівники розглядали репресії, пов'язані зі занесенням на «чорну дошку», як універсальну зброю, яку можна було застосувати до будь-кого: адміністративної одиниці, населеного пункту, об'єкту господарювання, трудового колективу, окремих осіб. А метою такого застосування ставало залякування, додання пасивного спротиву і, найголовніше — створення на певній території умов, не сумісних з життям.

Варто сказати також про специфіку схвалення рішень про занесення об'єктів на «чорну дошку». Більшість таких актів приймалася в робочому порядку — як окремих пункт загального протоколу або ширшої постанови, переважно про стан хлібозбирання, здавання збіжжя абощо. Спеціальні акти щодо запровадження режиму «чорної дошки» практично відсутні. Це засвідчує, що для комуністично-радянських органів такі питання носили переважно прохідний, робочий характер, не були чимось винятковим. Так, 5 грудня 1932 р. Донецький облвиконком розглядав занесення на «чорну дошку» колгоспів «Червона вершина», ім. Ворошилова, «Нове життя» та с. Астахове як прохідне, 22-е питання, одразу після вирішення питання про організацію і розміщення Донецького обласного лісомеліотресту і перед обранням членів обласного суду.

Аналіз способу схвалення таких рішень дозволяє також з'ясувати ступінь індивідуальності/колективності його прийняття —

отже, міру відповідальності задіяних у цьому офіційних осіб партійно-радянських органів. Зазвичай рішення приймалися дуже вузьким колом осіб (бюро, секретаріат парторгану, президія виконавчого органу), іноді — формально колегіально (шляхом опитування), що за компартійною практикою означало ознайомлення членів колегіального органу з уже прийнятим керівництвом рішенням і висловлення своєї згоди або (формально) незгоди, особливої думки. Останнє, як правило, не віталось, тому що порушувало більшовицький принцип одностайності у прийнятті рішень (т. зв. «демократичний централізм»). Опитуванням було схвалене рішення Донецького облвиконкому від 28 грудня 1932 р. про занесення на «чорну дошку» колгоспів «Борець за правду», «Червона Україна» та «Червоне поле».

Траплялося і таке, що комуністично-радянські очільники вважали занесення села на «чорну дошку» недостатнім покаранням. З'явилася особлива категорія репресованих територій і господарств — двічі занесені до ганебного списку із застосуванням усіх репресій режиму «чорної дошки». Така історія трапилася з артілью ім. Косіора Дубровської сільради Чистяківського району. За результатами виконання плану хлібозаготівель 1932 р. її було занесено на «чорну дошку» за «куркульський саботаж». 25 січня 1933 р. облвиконком розглянув питання про зняття артілі з «чорної дошки», адже вона «розтרוщивши куркульський опір хлібозаготівлі серед членів артілі (вичищено з артілі класово ворожий елемент), виконала на 10 січня 1933 р. план хлібозаготівлі на 100%». Урочисто проголошувалося, що артіль відновлено «в правах передових колгоспів». Але доля і комуністично-радянська влада все ж таки були неприхильними до тутешніх мешканців. План змогли виконати лише за рахунок здавання всіх зернових запасів. Уже в лютому артіль знову опинилася на «чорній дошці» за невиконання плану наступної політкампанії — мобілізації засів матеріалів, адже жодної зернини в коморах не виявилось. Двічі у ганебному списку (15 та 23 листопада 1932 р.) фігурував колгосп ім. Будьонного Сиротинської сільради Троїцького району.

ВИСНОВКИ

Закономірне питання — чи є інформація про «чорнодощечні» колгоспи, села, сільради, оприлюднена в цій брошурі, вичерпною? Очевидно — ні, адже з наведеного в додатку списку видно, що у переліку фігурують далеко не всі райони Донбасу. З тих територій 12 міськрад і 23 районів, які в 1932 р. склали Донецьку область, занесення на «чорну дошку» зафіксовано для 6 міськрад та 12 районів, тобто половини з усіх адміністративних одиниць області. Репрезентація окремих об'єктів «чорної дошки» за адміністративними одиницями є неспівмірною. Якщо в Троїцькому районі такими було визначено 14 об'єктів, у Біловодському — 12, у Кадіївській міськраді — 10, то в інших адміністративних одиницях — від одного до чотирьох. Справа полягає в елементарній відсутності потрібних архівних документів чи матеріалів тогочасної преси. Вони або не збереглися в силу різних обставин, або ще не виявлені в існуючих архівосховищах. Тому відновлення повного списку об'єктів режиму «чорної дошки» на Донбасі — справа майбутнього, кропіткої й наполегливої праці дослідників.

Усі наведені факти свідчать про те, що режим «чорної дошки» став трагічною реальією й невід'ємною складовою Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Не існувало жодної області, яку б оминувало це рукотворне лихо. І сільські мешканці Донбасу на цьому тлі не стали винятком. Можна хіба говорити про відносно менший відсоток «чорнодощечних» сільрад, сіл, колгоспів, але їхня кількість все рівно була значною.

Масштаби і жорстокість упровадження в життя компартійних настанов із застосування такого режиму, попри ще неповну джерельну базу, дозволяють говорити, що метою запровадження режиму «чорної дошки» на території УСРР ставало не просто «підступування» селян до виконання нереальних планів. Наслідки таких репресій свідчать, що найголовнішим завданням такого режиму насправді було остаточне упокорення мешканців українського села шляхом реквізиції всього продовольства, заборони торгівлі, накладання штрафів, вивезення й ліквідації активної їх частини тощо.

Велика увага приділялася також заходам морального нищення селян, розірвання традиційних родинних, сусідських зв'язків, засобів взаємодопомоги, що існували здавна. Поступово розширюючи сферу дій режиму «чорної дошки», комуністично-радянська влада у 1933 р. перейшла до його використання проти працівників радгоспів, МТС, а також інших загонів населення, іноді напряду не пов'язаних з сільським господарством.

Література та джерела

- Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. — Дрогобич; Вид. фірма «Відродження», 2008. — 273 с.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і мат-ли / Упорядн. Р. Я. Пиріг. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1128 с.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади, трагедія народу: док. і мат-ли / Кер. кол. упорядн. В. С. Лозицький. — К.: Генеза, 2008. — 504 с.
- Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. / Автори-упорядн. М. Старовойтов, В. Михайличенко. — К.: ВД «Стилос», 2008. — 288 с.
- Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). — М., 2000. — 350 с.
- Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: «Наш час», 2008. — 424 с.
- Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с.
- Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 422 с.

ПЕРЕЛІК
населених пунктів та господарств Донбасу,
занесених на «чорну дошку» 1932–1933 років

- Артіль «Більшовик» Біловодського району (30.09.1932).
- Артіль «Вільний степ» Новопретображенської сільради Троїцького району (22.11.1932).
- Артіль ім. Ворошилова Біловодського району (30.09.1932).
- Артіль «Донбас» Михайлівської сільради Кадіївської міськради (21.11.1932).
- Артіль «Заповіт Ілліча» Третяківської сільради Біловодського району (30.09.1932).
- Артіль «Зелена долина» Брусівської сільради Біловодського району (30.09.1932).
- Артіль ім. Ілліча Біловодського району (30.09.1932).
- Артіль ім. Комінтерна Янісольської сільради Старомлинівського району (13.02.1933).
- Артіль ім. Косіора Чистяківського району (1932, 13.02.1933).
- Артіль «Серп і молот» Брусівської сільради Біловодського району (30.09.1932).
- Артіль ім. Сталіна Троїцького району (30.11.1932).
- Артіль ім. Яковлева с. Біловодське-2 Біловодського району (01.03.1932).
-
- Колгосп «Безвірник Луганщини» Кадіївської міськради (11.11.1932).
- Колгосп «Борець за правду» Хацапетівської сільради Риківської міськради (13.02.1933).
- Колгосп «Восход» Греко-Олександрівської сільради Старокаранського району (05.12.1932).
- Колгосп «9-те Січня» Малокланчинської сільради Макіївської міськради (05.12.1932).
- Колгосп «Знамя труда» Дем'янівської сільради Новопсковського району (02.12.1932).
- Колгосп ім. Будьонного Сиротинської сільради Троїцького району (15.11.1932; 23.11.1932).

- Колгосп ім. Ворошилова с. Заартемівка Артемівської міськради (05.12.1932).
- Колгосп с. Городище Ворошиловської міськради (05.12.1932).
- Колгосп с. Зверівка Гришинського району (05.12.1932).
- Колгосп «Нове життя» Михайлівської сільради Артемівської міськради (05.12.1932).
- Колгосп «Новий побут» Кадіївської міськради (11.11.1932).
- Колгосп «Осовіахім» Кадіївської міськради (11.11.1932).
- Колгосп «Перемога» с. Катеринівки Сталінської міськради (05.12.1932).
- Колгосп «Повна деревня» Новокаранської сільради Волноваського району (05.12.1932).
- Колгосп с. Маломиколаївка Краснолуцької міськради (05.12.1932).
- Колгосп с. Єлизаветівка Краснолуцької міськради (05.12.1932).
- Колгосп «Червона вершина» Зайцівської сільради Артемівської міськради (05.12.1932).
- Колгосп «Червона Україна» Орловської сільради Рубіжанського району (13.02.1933).
- Колгосп «Червоний Жовтень» Кадіївської міськради (11.11.1932).
- Колгосп «Червоний партизан» Тернівської сільради Лиманського району (05.12.1932).
- Колгосп «Червоний рильник» Краснолуцької міськради (05.12.1932).
- Колгосп «Червоний партизан» Тернавської сільради Лиманського району (05.12.1932).
- Колгосп «Червоне поле» Маріупільської міськради (13.02.1933).
- Колгосп «Шлях до соціалізму» Калинівської сільради Біловодського району (21.11.1932).
- Комуна ім. Калініна с. Завіківка Біловодського району (21.11.1932)
- Конерадгосп «Новолимарівський» Біловодського району (14.05.1932).
- Біловодський район (установи райцентру: МТС, райколгоспспілка, артіль «Радянський коваль», 29.06.1932).
- Старобільський район (16.06.1933).
- с. Астахове Ровеньківського району (05.12.1932).

- с. Байдівка Старобільського району (колгосп «Перемога» та одноосібники, 05.01.1933).
- с. Городище Ворошиловської міськради (04.01.1933).
- с. Греково-Олександрівка Старокаранського району (05.12.1932).
- с. Нова деревня Старокаранського району (05.12.1932).
- с. Калинове Кадіївського району (1932).
- с. Комісарівка Кадіївської міськради (18.12.1932).
- с. Михайлівка Кадіївської міськради (1932).
- с. Орлівка Рубіжанського району (13.02.1933).
- с. Попасна Кадіївської міськради (18.12.1932).
- с. Сентяківка Кадіївської міськради (1932).
- с. Степанівка Кадіївської міськради (18.12.1932).
- с. Третьківка Біловодського району (13.02.1933).

Бабічевська сільрада Троїцького району (15.11.1932).

Багачківська сільрада Троїцького району (15.11.1932).

Байдівська сільрада Старобільського району (16.01.1933).

Дубровицька сільрада Чистяківського району (колгосп та одноосібники, 05.12.1932).

Маньківська сільрада Троїцького району (одноосібники, 15.11.1932).

Новониканорівська сільрада Троїцького району (одноосібники та колгосп «Новий побут», 15.11.1932).

Новониканорівська сільрада Троїцького району (30.11.1932).

Новочервоненська сільрада Троїцького району (одноосібники, 15.11.1932).

Новочервоненська сільрада Троїцького району (30.11.1932).

Покровська сільрада Троїцького району (одноосібники та колгоспи, 15.11.1932)

Покровська сільрада Троїцького району (30.11.1932).

Сиротинська сільрада Троїцького району (30.11.1932).

Тарасівська сільрада Троїцького району (15.11.1932).

Тернавська сільрада Лиманського району (одноосібники, 05.12.1932).

Чмирівська сільрада Старобільського району (11.11.1932)

хут. Нове-Преображення Сватівського району (1932).

Науково-популярне видання

Георгій Папакін

**Донбас на «чорній дошці»:
1932–1933**

Підписано до друку 03.11.2014. Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 10,0. Обл.вид.арк. 10,0.
Наклад 300 прим. Зам. 72.2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4